

2. POSIEDZENIA KOMISJI BADAŃ NAD ANTYKIEM CHRZEŚCIJAŃSKIM KUL W ROKU AKADEMICKIM 2002/2003

W roku akademickim 2002/2003 odbyło się sześć posiedzeń Komisji Badań nad Antykiem Chrześcijańskim KUL, podczas których wykłady wygłosili prelegenci z Uniwersytetu w Nikozji (Cypr), Uniwersytetu Warszawskiego, Uniwersytetu Kard. Stefana Wyszyńskiego (Warszawa), Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego i Uniwersytetu Marii Curie Skłodowskiej (Lublin). Spotkania odbywały się od października do maja przeważnie w, trzeci czwartek miesiąca. W listopadzie posiedzenia nie było, gdyż w dniach od 25. do 26. miało miejsce – organizowane przez Międzywydziałowy Zakład Badań nad Antykiem Chrześcijańskim – ogólnopolskie sympozjum *Świeccy w Kościele starożytnym*.

Pierwsze posiedzenie Komisji, które zgromadziło 89 osób, odbyło się 23 października. Zainaugurował je wykład Demetriosia Michaelidesa (Univ. Nicosia), który przebywał w KUL w dniach 21-23 października na zaproszenie prof. dr hab. Bożeny Iwaszkiewicz-Wronikowskiej (kierownika katedry Archeologii Chrześcijańskiej Instytutu Historii Sztuki KUL), która jednocześnie przewodniczyła spotkaniu. Wygłosił on wykład pt. *Early Christian Cyprus*. Przedmiotem wykładu były chrześcijańskie zabytki starożytnego Cypru. Na wstępie prelegent przypomniał fakty dotyczące chrystianizacji wyspy (nazywanej „wyspą świętych”, liczni z nich żyli w pierwszych trzech wiekach). Rozpoczęła się ona już w 45 r. wraz z przybyciem św. Pawła, św. Marka oraz Barnaby, który pochodził z Cypru i – jak głosi legenda – poniósł tam śmierć męczeńską. Prelegent zauważył, iż – pomimo tak wczesnej chrystianizacji – na Cyprze nie zachował się ani jeden zabytek chrześcijaństwa pochodzący z trzech pierwszych wieków. Następnie przystąpił do prezentacji przezroczy. Rozpoczął od trzech najstarszych obiektów (z IV i V w.). Były to: (1) sarkofag św. Regina (Reginusa) w Fassoula, zawierający w centrum górnego ornamentu dekoracyjnego element nawiązujący do symboliki chrześcijańskiej – rybę, (2) fragmenty wykutej w skale nekropolii Chrysokawa koło Kyrenii, (3) mozaika z sali tronowej w Willi Tezeusza w Pafos, przedstawiająca pierwszą kąpiel Achillesa w otoczeniu rodziców Tetydy i Peleusa oraz trzech Parek; wg prelegenta postaci te stanowią figury Chrystusa, Marii i Józefa oraz trzech magów. Druga grupa przezroczy przedstawiała fragmenty kościołów, odsłoniętych w trakcie prac archeologicznych oraz zrekonstruowane plany budowli. Wśród prezentowanych obiektów znalazły się: fragmenty najstarszej bazyliki pochodzącej z czasów św. Epifaniusza (IV w.), pozostałości bazyliki św. Filona z baptysterium w Karpasia (koło Rizokarpasso), bazylika w Episkopi (Kurion) bogata w elementy dekoracyjne (prelegent zwrócił uwagę zwłaszcza na mozaikę i ściennie malowidła) oraz kościół Sarayia (Kurion) z zachowaną mozaikową podłogą. Na koniec prelegent zaprezentował przezrocza przedstawiające odkryte w latach 1899 (w Lambousa) i w 1902 (w Lapetos) skarby – m.in. srebrną tacę przedstawiającą ceremonię ślubu Dawida oraz kolczyki; oba eksponaty znajdują się w Muzeum Archeologicznym w Nikozji. Na koniec prof. D. Michaelides stwierdził, iż duży wpływ na stan zachowanych

obiektów na Cyprze miały warunki geoklimatyczne, zwłaszcza trzęsienia ziemi, które nawiedzały wyspę.

Drugie posiedzenie odbyło się 19 grudnia; uczestniczyło w nim 31 osób, przewodniczył ks. prof. dr hab. H. Wójtowicz, prelegentem był ks. prof. dr hab. Józef Naumowicz (UKSW). Tematem jego wykładu była *Geneza świąt Bożego Narodzenia*. W problematykę wprowadził słuchaczy ks. prof. S. Longosz, który zwrócił m.in. uwagę na fakt, iż nie posiadamy dokładnie określonego czasu narodzin Jezusa; przyjmowane daty są jedynie domniemane lub umowne (pisze o nich np. Klemens Aleksandryjski w *Stromatach*); data 25 grudnia pojawia się po raz pierwszy w *Depositio Martyrum* (354 r.) oraz w komentarzu św. Hipolita do *Księgi Daniela*. Powstają zatem pytania, dlaczego chrześcijanie wybrali taką datę świąt i dlaczego zaczęto je obchodzić tak późno? Nawiązując do tych pytań ks. prof. J. Naumowicz stwierdził, że święta chrześcijańskie pochodziły z tradycji żydowskiej. Żydzi nie świętowali jednak ani „narodzin Boga”, ani dnia urodzin. Święto takie obchodzone było u Greków i Rzymian, co wyjaśniałoby wcześniejsze wprowadzenie święta Bożego Narodzenia w Kościele Zachodnim; w Kościele Wschodnim obchodzone było natomiast święto Epifanii. Genezy świąt Bożego Narodzenia należałoby – wg prelegenta – szukać w święcie „Namiotów”; z tym właśnie świętem Ojcowie Kościoła wiązali wcielenie Chrystusa (ucząc, iż „Bóg zbudował sobie namiot na ziemi”). Żadne ze źródeł trzech pierwszych wieków nie podaje informacji o święcie Bożego Narodzenia. Nie ma ich też u Orygenesesa, który, wymieniając w *Contra Celsum* święta obchodzone przez chrześcijan, wliczył jedynie niedzielę, wigilię, Paschę i Pięćdziesiątnicę. Apokryfy z III wieku poświadczają natomiast istnienie kultu miejsca narodzin Chrystusa – grotty Betlejemskiej – gdzie zbudowano w IV wieku Bazylikę. Prelegent przypomniał, iż dzień i miesiąc narodzin Chrystusa nie jest znany. Odpowiadając na pytanie o genezę tej daty, prelegent przedstawił dwie hipotezy. Według pierwszej data ma charakter symboliczny, o wyborze zdecydował moment zimowego przesilenia (narodziny słońca), które przypada właśnie na 25 grudnia (w tym dniu obchodzone było również w Rzymie święto (wprowadzone przez Aureliana) *Natalis Solis Invicti* (być może chodziło zatem o przeciwstawienie Boga młodego chrześcijaństwa pogańskiemu bóstwu solarnemu); hipotezę tę potwierdzałyby data Bożego Narodzenia w Kościele Wschodnim, przypadająca na 6 stycznia, czyli dzień zimowego przesilenia na Wschodzie. Druga hipoteza łączy datę Bożego Narodzenia z datą poczęcia Jezusa, którą na podstawie apokryfów ustalano na 25 marca. Następnie prelegent omówił najstarsze źródło poświadczające istnienie święta – tzw. Chromograf, zawierający *Depositio Martyrum*, w którym pod datą 25 grudnia znajduje się następująca informacja: *VIII Calendas Ianuari natus Christus in Bethlehem Iudae* („ósmego dnia przed kalendami styczniowymi narodził się Chrystus w Betlejem Judzkim”); przyjmuje się, iż data ta dotyczy właśnie święta Bożego Narodzenia. Obchodzenie świąt Bożego Narodzenia poświadczają już liczne źródła od IV wieku, m.in. homilie na Boże Narodzenie (Bazylego, Jana Chryzostoma i innych). Po wykładzie nastąpiła dyskusja, w której głos zabrali m.in. dr R. Bulas (KUL), dr H. Kowalski (UMCS), mgr M. Münich (KUL), dr S. Słapek (UMCS) i dr A. Zmorzanka (KUL). Dyskutantów zainteresował przede wszystkim związek

święta Bożego Narodzenia z kultem solarnym (*Sol Invictis*, Mitra) oraz przyczyny późnego wprowadzenia świąt we wschodnich Kościołach (np. w Kościele Ormiańskim zaczęto je obchodzić dopiero w r. 1306).

Dnia 16 stycznia 2003 r. odbyło się trzecie spotkanie Komisji. Uczestniczyło w nim 29 osób, przewodniczył ks. prof. dr hab. S. Longosz. Wykład pt. *Czy apokryficzne „Akta Jana” są argumentem za wczesnym kultem obrazów w chrześcijaństwie?* wygłosił dr Andrzej Frejlich (KUL). Na wstępie prelegent zwrócił uwagę na różne datacje pisma, którego pochodzenie określa się na II, IV i V wiek; tak różne daty wskazywałyby zatem na istnienie kilku redakcji apokryfu. Dr A. Frejlich skupił swoją uwagę na fragmencie znajdującym się w I. części pisma (rozdz. 1-55), którą jest zarazem najstarszą częścią utworu, pochodzącą najprawdopodobniej z II wieku. Fragment ten obejmuje cztery rozdziały (26-29). Przedstawiają one historię Likomelesa, bogatego mieszkańca Efezu, który z wdzięczności dla Jana za uzdrowienie żony Kleopatry, zlecił malarzowi potajemnie namalowanie wizerunku Apostoła, a następnie umieścił ikonę w sypialni i zaczął oddawać jej cześć, co spotkało się z naganą samego Jana. Zdaniem prelegenta epizod ten jest szczególnie cenny dla historyków sztuki, bowiem (jeśli prawdziwa byłaby tak wczesna datacja rozdz. 1-55) mógłby on potwierdzać istnienie wczesnego kultu obrazów wśród chrześcijan; argument ten przyjmuje m.in. A. Grabar, wybitny znawca sztuki wczesnochrześcijańskiej. Przy tej okazji prelegent przypomniał, iż pierwsze ikony chrześcijańskie, jakie znamy, pochodzą z V wieku, zaś jedno z najstarszych świadectw kultu pochodzi z IV wieku i znajduje się w *Historii Kościelnej* (VII 18) Euzebiusza z Cezarei (gdzie mowa jest o spiszowym posągu Chrystusa, który miał się znajdować w Cezarei oraz o wizerunkach apostołów – Piotra i Pawła). Dr A. Frejlich stwierdził, iż epizodu przedstawionego w *Apokryfie* Jana (26-29) nie można jednak bezkrytycznie przyjmować jako argumentu. Albowiem, po pierwsze, nie wszyscy historycy zgadzają się z tak wczesną jego datacją, po drugie, przedstawiony epizod może odzwierciedlać jedynie pewien charakterystyczny dla tamtego okresu topos (podobny wątek występuje m.in. w *Żywotach św. Ireny* oraz w *Żywocie św. Nikodema*). Po trzecie, może on powielać praktykę pogańską. W dyskusji głos zabrali: dr R. Bulas (KUL), ks. prof. R. Knapiński (KUL), dr H. Kowalski (UMCS), ks. prof. S. Longosz (KUL), dr R. Majeran (KUL), ks. prof. H. Wójtowicz (KUL), prof. B. Wronikowska (KUL) i dr A. Zmorzanka (KUL). Zwrócono uwagę, iż wczesny kult obrazów u chrześcijan mógł mieć również korzenie pogańskie, za czym przemawiałby przykład karpokracjan z II wieku, którzy (jak pisze Ireneusz) posiadali obraz Jezusa oraz obrazy słynnych filozofów, którym oddawali cześć. Wspomniano też analogiczny wątek z portretem Plotyna przedstawiony przez Porfiriusza.

Czwarte spotkanie komisji odbyło się 20 lutego. Uczestniczyło w nim 41 osób; przewodniczył ks. prof. H. Wójtowicz (KUL). Prelegentem był dr Maciej Rajewski (UMCS), który wygłosił wykład pt. *Architektura normańskiej Sycylii: katedra w Cefalu, Capella Palatina w Palermo, katedra i klasztor w Monreale*. Prelekcji towarzyszyła prezentacja ponad 200 przeźroczy. Na wstępie dr Rajewski przedstawił krótki rys historyczny Sycylii. Przypominał, że wyspa od drugiej połowy VI do końca IX wieku znajdowała się pod panowaniem Bizancjum, na początku X wieku przeszła

w ręce Arabów, którzy przebywali tam do połowy XI wieku, w drugiej połowie XI wieku opanowali ją Normanowie pod wodzą Rogera I, który w 1081 r. ostatecznie zakończył podbój, ok. 1130 r. następca Rogera I – Roger II, ogłosił się królem (Sycylii). Prelegent podkreślił, że prezentowane obiekty, pochodzące z różnych okresów panowania normañskiej dynastii, zbudowano w stylu romańskim, ale jak stwierdzają uczeni (M. Gelfer-Jørgensen, W. Tranzo, O. Demus i A. McLean) znajdują się w nich ślady sztuki bizantyjskiej, arabskiej i południowowłoskiej. Prezentację przeżroczy dr M. Rajewski rozpoczął od katedry w Cefalù, której budowę (na planie krzyża) kończono w latach 1180-1240 (kamień węgielny położył jeszcze Roger II w 1131 roku). Przedstawił mozaikę bizantyjską, strop w nawie centralnej pokryty częściowo zachowanymi malowidłami w stylu arabskim, z widocznymi scenami zabawy, tańca i polowania oraz wizerunek Chrystusa Pantokratora w absydzie [nawy głównej]. Drugą, z zaprezentowanych budowli, była Kaplica Pałacowa (Capella Palatina) w Palermo, którą zbudowano w latach 1130-1143; mozaiki wykonano w latach 1143-1189. Prelegent zwrócił uwagę na dobrze zachowany strop w stylu arabskim z gwiazdami, mukarnasy z cyklem książęcym z napisami w języku arabskim, wymieniającymi cnoty oraz na obraz Pantokratora w absydzie. Trzecim obiektem był kompleks w Monreale – monumentalna katedra (dł. 102 m, szer. 49 m, powstała w latach 1173-1182) oraz klasztor (budowę ukończono w 1200 roku). Uwagę zwróciła znajdująca się w katedrze mozaika przedstawiająca sceny z Księgi Rodzaju (stworzenie Ewy, Adam i Ewa w Raju, Kuszenie Ewy), sceny z Nowego Testamentu oraz sceny nawiązujące do aktualnych ówczesnych wydarzeń (Wilhelm II ofiarowujący Matce Bożej model kościoła w Monreale, Zbawiciel koronujący Wilhelma II). Dr M. Rajewski zwrócił też uwagę, iż budownicowie prezentowanych budowli zrealizowali dwie interesujące idee. Pierwszą była idea współlistnienia dwóch rajów, wyraźnie zarysowana w Capella Palatina. Raj muzułmański uobecniają: gwieździsty strop i cykl książęcy, raj chrześcijański, znajdujące się w absydzie – mozaika, wizerunki świętych i górujący nad nimi Pantokrator. Druga wiązała się z konsekwentnie przeprowadzoną zasadą „dematerializacji formy”. Osiągnięto ją przez zastosowanie licznych elementów zdobniczych oraz falistych linii, które zdobiły kolumny (Monreale), co wywołuje tzw. „rozpuszczenie formy”, płynność i ruch. Wg prelegenta, pozwala to oderwać myśl od tego, co materialne, dzięki czemu może się ona swobodnie kierować ku temu, co duchowe i Boskie. Na koniec dr M. Rajewski stwierdził, iż (wg niego) źródeł tej idei szukać należy w myśli św. Augustyna. W dyskusji udział wzięli: dr R. Bulas, prof. R. Knapieński, dr R. Majeran i dr A. Zmorzanka (KUL). Dyskutanci pytali m.in. o podobieństwa katedr w Cefalù i Monreale, zwrócili też uwagę, że być może źródła „dematerializacji” formy należałoby szukać również u autorów starszych (m.in. u gnostyków).

Dnia 20 marca odbyło się piąte spotkanie komisji, w którym wzięło udział 45 osób; przewodniczył ks. prof. St. Longosz. Wykład na temat *Autobiografii wczesnochrześcijańskich* wygłosił ks. prof. dr hab. Marek Starowieyski (UW). Celem wykładu była prezentacja oraz charakterystyka autobiografii, które pojawiły się w literaturze wczesnochrześcijańskiej. Jako ich źródło prelegent wskazał Biblię, w której można znaleźć liczne elementy autobiograficzne (w Starym Testamencie

przede wszystkim Księgi -Jeremiasza, Ezechiela, Ozeasza oraz mądrościowe – Koheleta i Mądrości, w Nowym Testamencie – Listy św. Pawła, Dzieje Apostolskie, Apokalipsa). Ks. prof. M. Starowieyski omówił następnie poszczególne rodzaje autobiografii, wyodrębniając sześć typów. Do pierwszej grupy zaliczył pisma, w których autor opisuje swoje nawrócenie. Są to Justyna Męczennika *Dialog z Żydem Tryfonem*, Tacjana Syryjczyka *Oratio* 29, św. Cypriana monolog w *Ad Donatum*, Kommodiana *Instructiones*; w grupie tej znalazły się też tzw. autobiografie duchowe, opisujące duchową drogę do Boga, takie jak – Hilarego *De Trinitate* i św. Augustyna *Confessiones*. Jako drugą grupę prelegent wskazał pamiętniki więzienne, które spisali w oczekiwaniu na śmierć męczennicy Perpetua i Saturnin (II/III wiek), a także dzienniki podróży, m.in. *Itinerarium Egerii*, w którym autorka opisuje swoje pielgrzymki po Palestynie, Egipcie, Syrii i powrót do Konstantynopola oraz opisy podróży biskupa Hieropolis Abercjusza do Syrii i Rzymu. W trzeciej grupie znalazły się dwa poematy autobiograficzne Grzegorza z Nazjanzu (uznane za najważniejsze autobiografie obok *Wyznań* Augustyna, jednak zdecydowanie mniej popularne); pierwszy poemat (z ok. 371 r.), skomponowany w 634 heksametrach, przedstawia sytuację pisarza po tragicznych osobistych przeżyciach (m.in. śmierć brata Bazylego), związanych z jego pobytem w Konstantynopolu, drugi (z 382 r.), spisany w 1949 trymetrach jambicznych, również nawiązuje do tych samych wydarzeń: obydwaj mają charakter apologetyczny. Czwarty rodzaj to autobiografie literackie, przedstawiające prace samego autora – tego typu autobiografie zaczęły się pojawiać od IV wieku. Prelegent zaliczył do nich Orygenesowy *Komentarz do Ewangelii św. Jana*, *Sprostowania* św. Augustyna (z ok. 426 r.), św. Hieronima *O sławnych mężach* (392/393), autobiografię Prudencjusza zawartą w *Przedstawiu* (Praefatio) i *Epilogu* jego poezji, a także dwie autobiografie pisarzy wczesnośredniowiecznych – Grzegorza z Tours (VI wiek) zawartą w *Historii Franków* i Bedy Wielebnego (VII/VIII wiek) w *Historii narodu Angielskiego*. Do kolejnej, piątej, grupy prelegent zaliczył wspomnienia szkolne, które pozostawili m.in. Grzegorz Cudotwórca w mowie dziękczynnej skierowanej do Orygenesusa (238 r.), a także Grzegorz z Nazjanzu i Auzoniusz z Bordeaux oraz armeński matematyk Ananiasz Szirakacy (VII wiek). Ostatnią grupę stanowiły tzw. autobiografie apologetyczne: *Confessio* św. Patryka (V wiek) i *Liber Heraclidis* Nestoriusza, w których autorzy bronią swojej działalności lub poglądów przed zarzutami. W podsumowaniu prelegent wskazał na metodologiczne trudności związane z podjętym tematem np. wyborem kryterium wydzielającego fragmenty (czy też elementy) autobiografii z większej całości. W dyskusji głos zabrali m.in. dr R. Bulas (KUL), dr H. Kowalski (UMCS), ks. prof. S. Longosz (KUL), dr R. Majeran (KUL) i ks. prof. H. Wójtowicz (KUL), którzy m.in. pytali prelegenta o związki autobiografii wczesnochrześcijańskiej z pogańską autobiografią późnego antyku.

Dnia 22 maja odbyło się szóste i zarazem ostatnie posiedzenie Komisji. Przewodniczącym był ks. prof. S. Longosz, a uczestniczyło w nim 27 osób. Wykład wygłosił dr hab. Karol Klauza (KUL) na temat *Uobecnienie w ikonie według Teodora Abu Qurracha: przyczynek do ikonografii arabsko-chrześcijańskiej*. Na wstępie prelegent przytoczył kilka ważniejszych faktów z życia Abu Qurracha – melchic-

kiego biskupa i arabskiego polemisty, który urodził się między 750 a 755 rokiem w Edessie, zmarł najprawdopodobniej w 829 roku. Nauki wstępne pobierał on w ośrodku edeskim, gdzie dominowała teologia proantiocheńska, a następnie w klasztorze św. Saby (pod Jerozolimą) – ważnym centrum myśli Jana Damasceńskiego; wybrany na biskupa Harrenu, został zdjęty z urzędu przed 787 rokiem, na stolicę biskupią powrócił znowu pod koniec życia. Prelegent zwrócił uwagę na polemiczny charakter działalności Abu Qurracha, który podejmował liczne dyskusje z wyznawcami islamu (m.in. publicznie dyskutował z Abu l-Hudayl al-'Alaf), opierając się głównie na porównywaniu tekstów Biblii i Koranu, czym zasłużył sobie na uznanie środowiska muzułmańskiego. Angażował się też w spór pomiędzy zwolennikami ikonoduli a ikonoklastami, który miał też swoje arabskie odniesienia; prelegent przypomniał m.in. o edykcje kalifa Jazida II (720-724) nakazującym niszczenie wizerunków i krzyży chrześcijańskich ustawionych w miejscach publicznych. W sporze tym Abu Qurrach dał się poznać jako gorliwy obrońca świętych wizerunków, prezentując stanowisko zbliżone do poglądów Jana Damasceńskiego, przedstawionych w trzech *Mowach o czci obrazów*. Następnie prelegent zrelacjonował stanowisko Abu Qurracha, które ten przedstawił w *Traktacie o kulcie obrazów*. Powołując się na najnowsze ustalenia, K. Klauza jako przypuszczalną datę powstania pisma podał okres między 815 a 820 rokiem. W dalszej części wykładu prelegent omówił argumenty Abu Qurracha przemawiające za kultem obrazów, zwracając uwagę na kluczowe pojęcia takie jak: obraz/ikona (arab. *surah*) oraz „uobecnianie realne w obrazie”. To ostatnie, jak podkreślił, wiąże się z uznaniem zmiany znaczenia materii uobecniającej; tworzywo ikony w momencie wizualizacji (np. króla, Chrystusa) nabiera godności właściwej ukazywanej postaci; zatem, kto niszczy wizerunek osoby, godzi w godność samej osoby. Broniąc tej tezy, Abu Qurrach powoływał się na argument chrystologiczny (wskazywał na uobecnienie Logosu w osobie Jezusa Chrystusa) oraz tradycję, zwłaszcza praktykę oddawania czci Chrystusowi w ikonie edeskiej – *acheiropoiete*. Po prelekcji głos zabrali: dr M. Dylewska, ks. prof. S. Longosz (KUL), dr R. Majeran (KUL). Zainteresowanie wzbudziły takie kwestie jak: oryginalny język traktatu oraz jego przekłady na języki nowożytnie, relacja Abu Qurracha teologii ikony do myśli Jana Damasceńskiego, recepcja myśli Abu Qurracha w środowisku arabskim, a także działalność translatorska w ośrodku bagdackim w IX wieku; zainteresowanie wzbudziło zwłaszcza to, czy Arabowie dokonywali przekładów greckiej literatury chrześcijańskiej. Odpowiadając na to ostatnie pytanie, prelegent stwierdził, iż translacji (głównie z literatury klasycznej) dokonywano przede wszystkim dla celów dydaktycznych i popularyzatorskich, co wskazywałoby też na pewną selekcję.

Na zakończenie ks. prof. S. Longosz podziękował uczestnikom za uczestnictwo w całorocznych spotkaniach i poprosił o zgłaszanie tematów wykładów na następny rok akademicki.